

تاریخ حوزه علمیه حلب

دست آوردهای علمی، فرهنگی، تبلیغی، سیاسی و اجتماعی

مؤلف:

مرتضی بقایی

سرشناسه	: بقای، مرتضی، ۱۳۶۰-
عنوان و نام پدیدآور	: تاریخ حوزه علمیه حلب/مؤلف مرتضی بقای.
مشخصات نشر	: قم: میراث ماندگار، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	: ۲۱۰ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۴-۱۲۹۰-۲
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۲۰۱-۲۲۵: همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: حوزه علمیه حلب(سوریه)
رده بندی کنگره	: ۴۵۴/۷BP
رده بندی دیویی	: ۰۷۱/۳۹۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۵۴۵۸۹۶

تاریخ حوزه علمیه حلب (دست آوردهای علمی، فرهنگی، تبلیغی، سیاسی و اجتماعی)

www.ketab.ir

■ مؤلف: مرتضی بقای

■ ناشر: میراث ماندگار

■ نوبت چاپ: اول ۱۴۰۲

■ تیراژ: ۵۰ جلد

■ چاپخانه: مبین

■ قیمت: ۱۲۰,۰۰۰ تومان

■ شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۴-۱۲۹-۲

حق چاپ برای مؤلف محفوظ می باشد.

انتشارات میراث ماندگار

خیابان معلم ساختمان ناشران، طبقه ۳، پلاک ۳۱۸

۰۲۵۳۷۸۴۲۳۹۸

فهرست

مقدمه.....	۱۳
زمینه‌ها و عوامل تأسیس حوزه علمیه حلب.....	۲۴
دست‌آوردهای علمی و فرهنگی حوزه علمیه حلب.....	۳۶
الف) مراکز آموزشی و کانونهای فرهنگی.....	۴۲
۱- مسجد.....	۴۵
۲- مدارس.....	۴۸
۳- دارالعلم ها.....	۵۰
۴- کتابخانه ها.....	۵۰
۵- روابط ها.....	۵۳
۶- تدریس و تربیت شاگردان.....	۵۴
عالمان برجسته حوزه علمیه حلب.....	۵۶
۱- ابوجعفر حلبی، مؤسس حوزه علمیه حلب.....	۵۷
۲- عبیدالله بن علی بن ابی شعبه حلبی.....	۵۹
۳- یحیی بن عمران بن علی بن ابی شعبه حلبی.....	۶۱
۴- عمران بن علی بن ابی شعبه حلبی.....	۶۲
۵- احمد بن عمر بن ابی شعبه حلبی.....	۶۲
۶- محمد بن عبیدالله بن علی حلبی.....	۶۳
۷- ابی شعبه حرانی حلبی.....	۶۳
۸- فارابی.....	۶۴
۹- سلامه بن محمد.....	۶۶
۱۰- ابوالقاسم الأفطسی احمد بن حسین بن علی بن محمد العلوی الأنطاکی.....	۶۶
۱۱- ابوغانم القاضی احمد بن یحیی.....	۶۷

- ١٢- ابوالقاسم الحسيني الشريف العقيقي الدمشقي احمد بن حسين بن احمد بن علي الحسيني، ٦٧
- ١٣- ابن منجم، علي بن هارون بن علي بن يحيى ٦٧
- ١٤- ابوبكر الجفائي حافظ بغدادى محمد بن عمر بن محمد ٦٨
- ١٥- حسين بن حمدان الخصيبي ٦٩
- ١٦- ابوعبدالله الحسيني القمي حسين بن علي بن محمد بن علي بن اسماعيل الحسنى القمي، ٧٠
- ١٧- ابوابراهيم محمد بن احمد بن محمد بن الحسين بن اسحاق الموتمن الحراني الحجازي بن جعفر بن محمد الصادق عليه السلام ٧٠
- ١٨- ابوعبدالله العلوي الحسيني جعفر بن ابي ابراهيم الاسحاقي الحلبي ٧٠
- ١٩- احمد بن اسماعيل الحلبي ٧١
- ٢٠- نعماني، ابوعبدالله محمد بن ابراهيم نعماني ابن ابي زينب ٧١
- ٢١- ناشى بغدادى، علي بن عبد الله بن يوسف ٧٢
- ٢٢- ابن خالويه، ابوعبدالله حسن بن احمد ٧٣
- ٢٣- ابو محمد همداني، حسن بن احمد بن صالح بن محمد بن الحافظ الهمداني السبيعي الحلبي ٧٤
- ٢٤- شمشاطى ابوالحسن علي بن محمد الشمشاطى العدوى ٧٥
- ٢٥- ابوعبدالله الاقسامى حسين بن حسين بن علي بن حمزه العلوي الحسينى ٧٦
- ٢٦- داوود، ابوالفضل الرشيد و ابوالقاسم محمد بن احمد الناصر بن يحيى الهادى الحسينى، ٧٦
- ٢٧- قاضى تَنُوخى ابوالقاسم علي بن محمد بن ابي الفهم القاضى ٧٦
- ٢٨- ابو محمد الحسنى الزيدى حسن بن محمد الصالح بن الحسن ٧٧
- ٢٩- ابن ابي نمير العابد ابو عبيد الله عبدالرزاق بن عبدالسلام الأسدى القطيبي ٧٧
- ٣٠- ابوبكر خوارزمى، محمد بن عباس ٧٧
- ٣١- ابو محمد الحسينى القاضى القمي حسن بن عباس بن حسن بن حسين ٧٨

- ۳۲- حسین بن احمد بن محمد ابن قطان بغدادی ۷۸
- ۳۳- کردی بن عکبر بن کردی الفارسی ۷۹
- ۳۴- ابوالحسن اسماعیل بن احمد بن اسماعیل الحلبی ۷۹
- ۳۵- ابوالصلاح حلبی تقی الدین بن نجم الدین بن عبدالله بن عبدالله بن محمد الحلبی .. ۷۹
- ۳۶- اسماعیل بن احمد بن اسماعیل حلبی ۸۱
- ۳۷- ابوالفتح کراچکی ۸۲
- ۳۸- ابوعلی حسن بن احمد بن علی بن معلم حلبی ۸۲
- ۳۹- ابن عبدالوهاب حلبی ثابت بن اسلم شهید ۸۳
- ۴۰- ابویعلی حمزه بن محمد بن حسن بن حمزه جعفری ۸۴
- ۴۱- ابن سنان عبدالله بن سعید بن سنان الخفاجی الحلبی ۸۴
- ۴۲- ابوابراهیم محمد بن جعفر بن ابوابراهیم الأسحاقی العلوی الحسینی ۸۵
- ۴۳- احمد بن حسن بن علی الخشاب ۸۵
- ۴۴- حسین بن برکه الحلبی ۸۶
- ۴۵- اسامه ابن ابی اسامه احمد بن اسامه الحلبی ۸۶
- ۴۶- ابن براج، شیخ ابوالقاسم عبدالعزیز بن محمد بن عبدالعزیز براج ۸۶
- ۴۷- ابوالفتح عبدالله بن اسماعیل ابن احمد الحلبی ابن الحلبی ۸۷
- ۴۸- اسد بن ایوب الحلبی ۸۷
- ۴۹- ابوالبرکات عمر بن ابراهیم بن محمد بن العلوی الزیدی ۸۸
- ۵۰- ابوتراب الخطیب ابن ابی اسامه حیدره بن حسن بن احمد حلبی ۸۸
- ۵۱- ابو محمد حسن بن عبدالواحد بن احمد الأنصاری العین زربی ۸۸
- ۵۲- اسحاق بن وهب بن علی بن محمد بن سالم الحلبی ۸۹
- ۵۳- حسین بن عقیل بن سنان خفاجی حلبی ۸۹
- ۵۴- حسین بن احمد بن عیاش الحلبی ۹۰
- ۵۵- ابو محمد اریان الحلبی حسن بن بشار بن محمد بن مرزوق ۹۰
- ۵۶- ابوالحسن محمد بن یحی بن خشاب ۹۰

- ٥٧- ابوعلی صوری الفقيه الحسن بن طاهر بن الحسين ٩١
- ٥٨- ابوجعفر محمد بن علی بن محسن حلبی ٩١
- ٥٩- مرشد بن علی ٩٢
- ٦٠- اسد بن علی بن عبدالله بن ابی الحسن الغسانی ابوالفضل الحلبي ٩٢
- ٦١- ابوعبدالله محمد بن اسماعيل الجلی ٩٢
- ٦٢- حسن بن ابراهيم بن محمد بن جعفر الحمصي ٩٣
- ٦٣- ابوعبدالله التتوخی الحلبي المعلم محمد بن علی بن محمد ابن العظیمی ٩٣
- ٦٤- ابوالمحاسن یا ابوالحسن زهره بن علی بن محمد بن ابی ابراهيم محمد اسحاقی الحرانی ٩٣
- ٦٥- علی بن منصور بن تقی الدین ابی الصلاح ٩٤
- ٦٦- علی بن زهره الحسنی العلوی الاسحاقی الحلبي ٩٤
- ٦٧- ابوالحسن انطاسی بن علی بن عبدالله بن محمد بن ابی جراده ٩٥
- ٦٨- حسن بن طارق بن الحسين بن علی بن محمد بن ابی جراده ٩٥
- ٦٩- ابوعلی حسن بن الحسين ابن الحاجب الحلبي ٩٥
- ٧٠- ابوالحسين الاطرابلسی الرفا احمد بن منیر بن احمد بن قفاح ٩٥
- ٧١- ابن زهره (ابوالمكارم) ٩٦
- ٧٢- ابوالحسن العلوی الحسينی الموسوی هادی بن مهدی بن محمد ٩٩
- ٧٣- قاضی ابوالمكارم محمد بن عبدالملك بن احمد بن هبه الله ابن ابی جراده ٩٩
- ٧٤- ابوالحسن علی بن الحسن بن ابی المجد الحلبي ١٠٠
- ٧٥- همام الدين حسن بن علی بن نصر بن عقيل ابوعلی عبدی عراقی ١٠٠
- ٧٦- قاضی ابوالفضل بن خشاب ١٠١
- ٧٧- جمال الدين ابوالقاسم عبدالله بن علی بن زهره حسینی حلبی ١٠١
- ٧٨- سهروردی، شیخ شهاب الدين یحیی بن حبش بن امیر ١٠٢
- ٧٩- رشیدالدین محمد بن علی بن شهر آشوب ابوجعفر بن ابونصر بن ابوالجیش ١٠٢
- ١٠٣- الساروی ١٠٣

- ۸۰- امین الدین ابوطالب احمد بن محمد بن جعفر الحسینی الأسحاقی ۱۰۵
- ۸۱- شرف الدین ابوعلی محمد بن اسعد بن علی الجوانی الحسینی ۱۰۵
- ۸۲- ابوطاهر الحلبی ابراهیم بن سعید بن یحیی بن محمد بن الخشاب ۱۰۶
- ۸۳- خلیل بن خمرنگین حلبی ۱۰۶
- ۸۴- حسن بن حسین بن حاجب حلبی ۱۰۶
- ۸۵- ابوطی احمد حمید بن ظافر بن علی بن عبدالله قسانی حلبی ۱۰۶
- ۸۶- تاج العلاء اشرف بن الأعز (اعز) بن هاشم علوی حسنی نسابه رملی حلبی ۱۰۷
- ۸۷- ابوالحسن الأدریسی ادریس بن حسن بن علی بن عیسی بن علی ۱۰۷
- ۸۸- ابوعلی الحسینی الأسحاقی حسن بن زهره بن الحسن بن زهره بن علی حسینی حلبی، ۱۰۷
- ۸۹- ابوحامد (محمی الدین) حسینی اسحاقی حلبی محمد بن عبدالله بن علی بن زهره... ۱۰۹
- ۹۰- شیخ تاج الدین جلال بن علی بن محمد بن علی بن زهره... ۱۱۰
- ۹۱- ابن لباد، موفق الدین ابومحمد عبداللطیف بن یوسف بن محمد بن علی بن ابی سعد بغدادی ۱۱۰
- ۹۲- ابن ابی طی، یحیی بن حمیده بن ظاهر بن محمد بن عبدالله حلبی ۱۱۰
- ۹۳- ابن ابی زنبور، احمد بن علی بن حسن ابورضی ۱۱۱
- ۹۴- ابوالفضل یحیی بن ابی طی حمید بن ظافر طائی کلبی حلبی ۱۱۱
- ۹۵- الملک المحسن احمد بن صلاح الدین یوسف ۱۱۲
- ۹۶- شواء کوفی حائری حلبی ابوالمحاسن شهاب الدین یوسف بن اسماعیل بن علی بن احمد ۱۱۲
- ۹۷- حسن بن ابی طاهر ابراهیم بن سعید بن یحیی بن محمد خشاب حلبی ۱۱۲
- تربیت خطباء ۱۱۳
- تربیت مبلغین ۱۱۵
- فعالیت های تبلیغی و گسترش و نشر مذهب تشیع ۱۱۸
- محفله های علمی و ادبی ۱۲۵

۱۳۱	 استتساخ و نشر کتاب
۱۳۲	 صنعت وراقی
۱۳۳	 ب) دست آوردهای علمی حوزه علمیه حلب در دوران رشد و شکوفائی
۱۳۵	 ۱- آثار حدیثی
۱۳۷	 ۲- آثار کلامی
۱۴۰	 ۳- آثار کلامی فقهی
۱۴۱	 ۴- آثار اخلاقی و عرفانی
۱۴۱	 ۵- آثار ردیه نویسی
۱۴۳	 ۶- آثار مسائلی نگاری
۱۴۵	 ۷- آثار فقهی
۱۴۸	 ۸- آثار اصولی
۱۴۸	 ۹- آثار تاریخی
۱۵۱	 ۱۰- آثار فضائل نگاری
۱۵۲	 ۱۱- آثار مناقب نگاری
۱۵۳	 ۱۲- آثار ادبی و نحوی
۱۵۶	 ۱۳- آثار علوم طبیعی، پزشکی و غیره
۱۵۸	 ۱۴- آثار تراجم نگاری
۱۵۸	 ۱۵- آثار لغوی
۱۵۹	 ۱۶- آثار تفسیری (قرآن و شرح نهج البلاغه و غیره)
۱۵۹	 ۱۷- آثار در قالب اهداء کتب به امیران شیعه
۱۶۱	 ج) دست آوردهای فرهنگی و علمی حوزه علمیه حلب در دوران رکود
۱۷۱	 ۱- تأسیس مراکز آموزشی
۱۷۳	 ۲- تربیت شاگردان
۱۸۰	 ۳- تألیف آثار علمی
۱۸۰	 آثار فقهی

- آثار اصولی ۱۸۱
- آثار تاریخی ۱۸۱
- (د) مشارکت در فعالیت‌ها و مشاغل سیاسی اجتماعی ۱۸۱
- وزارت ۱۸۲
- والی ۱۸۳
- قضاوت ۱۸۳
- محاسب ۱۸۵
- دبیری ۱۸۶
- کتابت ۱۸۷
- سفیر ۱۸۸
- جمع بندی و خاتمه ۱۹۰
- منابع و مآخذ ۱۹۳

مقدمه

جهت روشن شدن موضوع بحث توضیح برخی مفاهیم مورد استفاده در عنوان کتاب ضروری است.

فرهنگ: در لغت به معنای علم، ادب، تعلیم و تربیت،^۱ و مجموعه آداب و رسوم^۲ است. فرهنگ، معادل واژه culture از کلمه cult و cultivare به معنای «پرورش گیاهان و زمین» و در مفهومی وسیع تر، به معنای «پرورش، رشد، و نمو، آداب، رسوم و قواعد یک ملت» است.^۳ جامعه شناسان برای واژه «فرهنگ» تعاریف گوناگونی ذکر نموده اند.^۴ بعضی از اندیشمندان اسلامی «فرهنگ را به عنوان فعلی که به زندگی انسان معنا و جهت می دهد» تعریف نموده اند. برای شناختن فرهنگ در نظام دینی (اسلامی)، بایستی رابطه فرهنگ با دین را مورد بررسی قرار دهیم. اندیشمندان اسلامی در تعریف دین حق یعنی «اسلام» گفته اند «مجموعه از باورهای قلبی و تکالیف دینی که از طرف خداوند متعال بر پیامبر اسلام ﷺ و به هدف تأمین سعادت دنیا و آخرت انسانها نازل شده است.» پس معنا دار بودن زندگی انسان، در گرو انجام اعمال و رفتارهایی است که در چهارچوب نظام ارزشی مخصوص یک جامعه، و در راستای باورها و نظام عقیدتی آن

۱ - دهخدا، علی اکبر، «لغت نامه»، ماده فرهنگ.

۲ - معین، محمد، «لغت نامه»، ماده فرهنگ.

۳ - رفیع پور، فرامرز، «آنا تومی جامعه»، ص ۲۹۵.

۴ - آشوری، داریوش، «تعریف ها و مفهوم فرهنگ»، ص ۸؛ محمدی، ذکراالله، «نقش فرهنگ و تمدن در بیداری غرب»، ص ۴۶؛ جمعی از نویسندگان، «مجموعه مقالات اولین کنفرانس بین المللی فرهنگ و تمدن اسلامی، مجموعه مقالات اولین کنفرانس بین المللی فرهنگ و تمدن اسلامی»، ص ۹۰؛ انوری، حسن، فرهنگ روز سخن، ص ۸۶۹.

جامعه انجام می‌پذیرد و چون مطابق بینش اسلامی تنها جهانبینی حق و به تبع آن، تنها نظام عقیدتی و ارزشی صحیح، دین مبین اسلام است، که ما عامل معناداری و جهت دهنده زندگی انسان را «دین» می‌دانیم به همین دلیل است که فرهنگ بر دین انطباق می‌یابد.^۱

تمدن: در لغت از ریشه مدینه و مدنیت به معنای شهرنشینی است.^۲ و در اصطلاح با توجه به نگاه متفاوت هر علم، تعاریف مختلفی پیدا نموده است. و هر گروهی نگاه خاص خود را در تعریف خود بر تمدن داشته اند به طور مثال تمدن از نگاه باستان شناسان، عبارت است از وجود آثار هنری و باستانی؛ از منظر مورخان تمدن آن چیزی است که از میراث گذشته یک جامعه به نسل آینده منتقل می‌شود؛^۳ از نظر سیاسی، تمدن عبارت است از برقراری روابط خارجی و حُسن جریان امور داخلی کشور است.^۴ از نگاه جامعه شناسان، تمدن حالتی مُترقی است که ملت‌ها در پرتو آن تحت تأثیر دانش‌های جدید قرار می‌گیرند و به کمال و ترقی در علوم و فنون می‌رسند. متفکران اجتماعی، تمدن را ترکیبی از امنیت، فرهنگ، نظم و آزادی دانسته اند.^۵ و در سطح دیگر، تمدن را مجموعه دستاوردهای مادی و معنوی بشر در یک منطقه، کشور و یا عصری معین، یا حالات پیشرفته و سازمان یافته فکری و فرهنگی هر جامعه ای که نشانه آن، پیشرفت در علم، هنر و ظهور نهادهای اجتماعی و سیاسی است، بیان نموده اند.^۶ تمدن در دیدگاه ساموئل هانتینگتون، بالاترین گروه بندی فرهنگ و

۱ - مصباح یزدی، محمدتقی، «پرسش‌ها و پاسخ‌ها»، ج ۳، ص ۱۳۹.

۲ - محمدی، ذکراالله، نقش فرهنگ و تمدن در بیداری غرب، ص ۴۵.

۳ - «همان متبع»، ص ۴۷.

۴ - حجازی، فخرالدین، «نقش پیامبران در تمدن انسان»، ص ۱۹ و ۲۱.

۵ - انوری، حسن، «فرهنگ روز سخن»، ص ۳۳۷.

گسترده ترین سطح هویت فرهنگی به شمار می آید.^۱ ویل دورانت تمدن را عبارت از نظم اجتماعی می داند که در نتیجه وجود آن، خلاقیت فرهنگی، امکان و استمرار پیدا می کند.^۲ بعضی هم تمدن را حاصل تعالی فرهنگی و پذیرش نظم اجتماعی دانسته، و به بیان ابن خلدون آن را عمران یافتن دانسته اند.^۳ مؤلفه های اصلی تمدن عبارتند از زندگی اجتماعی، اعتقاد به نوعی وحدت در میان این کثرت ها و تقسیم کار در عین وحدت است.^۴

مصباح یزدی در خصوص رابطه بین فرهنگ و تمدن گفته است که مسائل فرهنگ، بیشتر ذهنی و روحی است ولی نمودهای آن در جامعه به صورت عینی و خارجی (مدارس، مساجد، کتابخانه ها، دستگاههای اداری و همه چیزهایی که جهت مدیریت کشور ضروری است) ظهور پیدا می کند که به آن تمدن می گویند. در نتیجه با رشد فکر اسلامی و پرورش نیروی انسانی، می توان از تمدنی عالی برخوردار بود. که در این نگاه فرهنگ از پشته تمدن است،^۵ و به عبارت روشن تر تمدن، زاینده فرهنگ است.

تبلیغ: خطباء و مبلغین از جمله عالمان و دانشمندان شیعه بودند که برای احیای فرایض دینی و نیز تبلیغ و تبیین مسائل دینی و مکتب حقه اهل البیت (علیهم السلام) برای مردم، نهایت تلاش را در شهر حلب (شامات) داشته اند اما در جبهه مقابل هم در برخی مواقع با اعمال سیاست های ضد شیعی مواجه می شدند و به ناچار برخی از فعالیت ها را انجام نمی دادند. به عنوان نمونه، در زمان زنگیان وقتی که نورالدین زنگی (۵۴۱-۵۵۶ ق) تبلیغات، فعالیت ها و

۱ - هانتینگتون، ساموئل، «نظریه برخورد تمدن ها»، ص ۴۷.

۲ - ویل دورانت، «تاریخ تمدن»، ج ۱، ص ۵.

۳ - ولایتی، علی اکبر، «پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران»، ص ۲۲.

۴ - مصباح یزدی، محمدتقی، «مقاله تمدن از دیدگاه مصباح یزدی»، وبگاه تقریب مذاهب.

۵ - «همان منبع».

آزادی شیعیان را در حلب کم کرد.^۱ و مؤذنان را از آوردن «حی علی خیر العمل» در اذان در این شهر منع نمود.^۲

تاریخ سیاسی: تاریخ سیاسی شاخه ای از مطالعات تاریخی به حساب می آید که با تکیه بر دانش سیاسی و تاریخ به مطالعه و بررسی تاریخی می پردازد. محور اصلی در تاریخ سیاسی پرداختن به «امر سیاسی» در پرتو «قدرت سیاسی» است. تعاریف زیادی از تاریخ سیاسی شده است که هستی شناسی و روش شناسی آن را متنوع نشان می دهد. تاریخ سیاسی علی رغم سابقه طولانی از منظر پژوهشی به عنوان یک رویکرد جدید نیز مطرح است که تحت عنوان، تاریخ سیاسی جدید از آن یاد شده و در مقابل تاریخ سیاسی سنتی، آمده است. در این گروه موضوعات تاریخی همچون ساختار و تشکیلات سیاسی، روابط دولت و ملت، دیپلماسی و روابط خارجی، نهادهای سیاسی، مرز، جنگ، ارتش، تقسیمات کشوری، امنیت، هویت ملی، گروه های قدرت، مشروعیت، کارکرد دولت، نوع دولت، گروه های سیاسی، نظریه حکومت، مورد مطالعه و بررسی قرار می گیرد.

تاریخ سیاسی شیعیان در حلب نمایانگر بخشی از تاریخ آنهاست که آغاز آن با آمدن صحابیان پیرو امیرالمؤمنین علی علیه السلام و فرزندان او به حلب (شامات) و مهاجرت عالمان شیعه به آن منطقه شروع شد. عواملی چند به مانند تغییر ساختار سیاسی و نهادهای قدرت در حلب (شام) و حضور خاندان های و قبیله های شیعی، خصوصاً حکومتگرا و نیز علم گرا که هم به لحاظ کمی و چه به لحاظ کیفی بر ترکیب جمعیتی مسلمانان تأثیر گذارند، که تاریخ سیاسی شیعیان حلب را تشکیل داده است. روی کار آمدن حاکمانی مانند آل حمدان، بنی مرداس و غیره و حمایت عالمان امامی از

۱ - ابن عدیم، کمال الدین، «زبدة الحلب»، ج ۲، ص ۴۷۵-۴۷۶.

۲ - ابن قلانسی، حمزه بن اسد، «تاریخ دمشق»، ج ۲، ص ۲۶۸.

آنها و توسعه آزادی بیان و ابراز عقیده در چنین فضایی، طبیعتاً سهم مهم و بزرگی در تاریخ سیاسی شیعیان در حلب (شام) داشت.

تاریخ اجتماعی: تاریخ اجتماعی شاخه ای نو در مطالعات تاریخی به شمار می آید. رویکرد تاریخ اجتماعی در جهان اسلام و ایران کمتر مورد توجه بوده، چنانکه راوندی می نویسد «به حکایت کتب و آثار تاریخی تا پیش از پیدایش تمدن جدید و رشد افکار دموکراتیک اکثریت قریب به اتفاق مورخان ایرانی و خارجی به اوضاع اجتماعی و اقتصادی توده مردم توجهی نداشتند.^۱»

نویسندگان در تعریف تاریخ اجتماعی رویکرهای مختلفی را طی نموده اند. بعضی با رویکرهای سلبی، تاریخ اجتماعی را تاریخ نگاری بدون وجه سیاسی، تعریف کرده،^۲ و برخی با رویکرد اصالت بخشی به زندگی مردم، تاریخ اجتماعی را تبیین تاریخ معمول مردم،^۳ در زندگی و ساختارهای اجتماعی دانسته اند.^۴ یا آن را به دگرگونی ها و تداوم در تحولات مردم معمولی توصیف نموده اند.^۵ برخی با رویکرد اصالت بخشیدن به جامعه و نهادهای اجتماعی آن را به «بررسی شبکه تغییر یابنده روابط اجتماعی، تکامل نهادهای اجتماعی و دگرگونی های وارد شده در ارزش ها و مفهوم اجتماعی» تعریف نموده اند.

تبیین و بررسی تمام تعریف ها و سیر تحول مطالعات تاریخ اجتماعی بحثی مفصل و خارج از موضوع کتاب است. به همین جهت نگارنده این خطوط، تعریفی جامع و متناسب با موضوع کتاب حاضر باشد را ارائه می کند و آن این که

۱ - راوندی، مرتضی، «تاریخ اجتماعی ایران»، مقدمه، ص ۵.

۲ - کارتلدج، پل، «دموکریتوس»، ص ۲۰.

۳ - ordinary people

۴ - فیلیپ جانسون مورخ، نویسنده، منتقد، معمار و مدیر موزه در ایالات متحده آمریکا بوده است.

۵ - کارتلدج، پل، «دموکریتوس»، ص ۲۲.

۶ - گولد، جولیس و کولب، یلیام ل، «فرهنگ علوم اجتماعی»، ص ۲۰۱.